

FINSPONGS BRUK OCH DESS SKOGAR

1580-1900

Teckning av C. A. Ehrensvärd i Kilandas arkiv.

Johan Karlsson

"Hembygd, du är sagan från urgråa tider, sagan om släktets vandring och strider, seklernas kamp mellan jättar och gudar, - järnbygd, brödbygden ur vildmarkens ro.

Hembygd, du är liv som ständigt förnyar, växande städer, blommande byar nutid och framtid, gryning som budar renande storm, där det nya skall bo."

Inledning

Finspång är en industriort med gamla anor belägen i norra Östergötland i ett område kallat Östergötlands bergslag. Järnhantering och gruvbrytning har förekommit i området ända sedan 1200-talet. Denna gruvbrytning och under 1600-talet spirande järnhantering i olika småbruk har naturligtvis påverkat skogens utseende i området. Landskapet präglas av ett blandat kulturlandskap med diverse mindre slättområden övergående i rullstensåsar i öst- västlig riktning och det sjörika Kolmården-Tylöskogens platålandskap i norr. Östergötlands bergslag sträcker sig från nuvarande Kolmården i öster och slutar ungefär där Örebro-slätten tar vid.

Tillgångar

Området var mycket väl lämpat både för brytning av metaller samt för bearbetning av dessa, då det hyste förutom lämplig berggrund även stora skogstillgångar, många forsar och vattendrag vilket krävdes främst för stångjärnshammarna. Dessutom gav vattendragen ypperliga kommunikationsmöjligheter dels för kol och malm men även för färdiga produkter dvs kanoner ut ur landet via ett sammanhängande sjösystem till Norrköping och Bråviken. Dessa transporter hade blivit alltför kostsamma på något annat sätt med den tidens teknik.

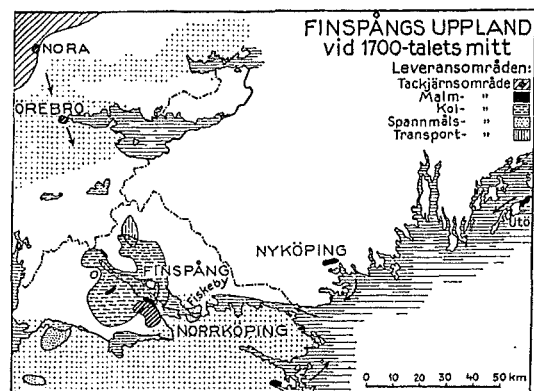
Historik

Exakt när järnhanteringen började i Finspång är ej känt men 1568 anvisades tre oxhudar till nya blåsbälgar och fyra år senare omtalas en stångjärnshammare. Under 1600-talet och vidare till 1800-talets slut producerades gjutna järnkanoner för export och till den svenska försvarsmakten. Därefter följde en brytningstid och omställning till modernare produktion av endast fredlig karaktär, men det är en annan historia. Av de män som betytt mest för bruket och bygden kan nämnas Louis De Geer, som kom till Finspång i början på 1600-talet, fr.o.m 1641 och några årtionden framåt köpte han upp bruket med med omgivande marker inalles cirka 28000 ha främst skogsmark. Kunniga vapensmeder kom från De Geers eget hemland Belgien. Dessa utvecklade tekniken och producerade pjäser som stod sig väl i konkurrensen.

Skogen

Finspångs bruk och dess ägare var dåtidens största privata markägare i Sverige. Marken arrenderades ut till bönder vilka hade skatteplikt gentemot ägaren. Skatten betalades in natura, främst kol och ved eftersom detta var vad bruken behövde men även råg, vete och andra grödor. För järnhanteringen i äldre tider krävdes privilegier, med dessa avsågs att åstadkomma en ransonering av skogstillgångarna och allmogen förpliktigades att leverera sin kol till bestämda bruk. Bergsbruket var oerhört bränslekrävande och slukade stora mängder kol och ved, detta fick till följd att det åtminstone lokalt runt bruken rådde brist på skog.

Under 1600 och 1700 talen togs malmen från lokala gruvor. Detta gjorde att skogen beskattades hårt under perioden. Beskattningen lättade dock succesivt allt eftersom gruvorna sinade. Det finns också uppgifter på några gruvor fått stänga pga skogsbrist men det var tydligen högst lokalt. Kolåtgången per år i bruket och dess gruvor under en normal period (1750-60) har stundtals kommit upp i cirka 21.000 kubikmeter, vilket motsvarar ungefär 59.000 kubikmeter ved. Detta skulle ge en årlig beskattning på 2.1 m^3 per hektar och år.

Finspångs bruk var inte de enda vedförbrukarna. I området fanns andra bruk och ett antal gruvor som alla slukade ved, stundom har troligen en skogsbrist uppkommit, särskilt inom gruvornas och hamrarnas närområde. De uppgifter som finns från den tiden, klagar främst bruksägarna på denna brist, dock var detta en fråga om brist på levererad råvara till rätt pris. Förutom en eventuell aktuell skogsbrist, var detta i mycket en politisk fråga. Bergskollegium hade mycket att säga till om, främst vilka som fick tillstånd (sk privilegier) att hantera järn. Dessa tillstånd styrdes främst genom tillgången på skogsråvara, därför kan man anta att konkurrenter var intresserade av att få någon annans tillstånd indraget.

Förutom den ved som förbrukades vid järnframställningen, förbrukades en hel del genom svedjning, timmersågning, husbehovsved. Bergsbruket var den tidens viktigaste exportnäring och tillika avgörande för diverse krigsföretag. Denna näring blev därför starkt gynnad gentemot andra branscher. Timmersågningen ströps därför nästan helt. Bergskollegium och bergmästarämbetet förklarade att "överflödigt" sågning skulle med straff förbjudas. Detta gällde Tjust med de sydligaste områdena i Östergötland, Kolmården, Hällestad, och Vånga, dvs områden där gruv- och bergshantering bedrevs i närheten. Frånsett sågverk på frälsegårdar

med egen skog borde sågarna "utan avseende nedrivnas". Tillverkningen skulle inskränka sig till bergslagets behov och till nödvändigt underhåll inom bergslaget.

Vad gäller svedjningen så utfärdades stränga restriktioner mot denna brukandeform. På ett avstånd av 1 mil från närmaste bruk eller gruva fick inte utföras, mao ingen stans på brukets marker. Svedjningsförbudet följdes dock dåligt under 1600-talet, t.ex. 1640 förekom svedjning straxt utanför Finspång, mitt under klagomålen på skogsbrist, i en utsträckning som inte stod områdena utanför bergslagen långt efter.

Ansatser till skogsskötsel

Få skriftliga uppgifter lämnas om skogarnas skötsel på 1600-talet. En av dessa som nämns är ett domslut om en regel om återplantering av två ekar för varje fälld dylik. Under detta århundrade tillämpas också stadgar, vilka för första gången direkt uttalade att skattebönderna endast fick använda sin skog till husbehov. Man kalavverkade aldrig marken utan någon oordnad form av blädning (bondblädning?) tycks vara den allmänt förekommande bruksformen. Fram till 1850-talet finns få uppgifter om skötselinstruktioner, däremot verkar skötseln vara organiserad i ett förhållandevis modernt skogsvaktarsystem från åtminstone 1750 och framåt. Enligt en skogsvaktarinstruktion från 1786 var dennes uppgifter bl.a att "utöva tillsyn om skogarnas fredande", -driva på kolningsarbetet så att bönderna klarade av att producera och leverera vad de skulle. Kolningen var troligen det enda industriella utnyttjandet av skogarna i området på den tiden. Skogsvaktaren skulle dessutom "tillhålla åbor och kolare, att alltsammans icke jämnt avhugges, utan spara en del växtlig tallskog för vidare utveckling samt erhållande av skydd för de mindre plantorna". Med andra ord arbetade man med fröträdsställningar. Sammankomster förekom två ggr årligen hos brukspatron där frågor om skogsvaktarnas tjänst togs upp. Vidare kan nämnas att skogsodlingsförsök genomfördes i mitten av 1700-talet av godsets inspektor.

Den första jägmästaren anställdes 1842. Trakthyggesbruk var den rådande skötselmetoden då och fram till sekelskiftet. 1860 började man plantera istället för att använda fröträd och sådd. Hyggerna fick inte överstiga 25 hektar!. Intressant är att debatten om hyggernas storlek var mycket hård redan då. Intet nytt under solen alltså.

Gustav III och Jean Jaques De Geer betraktar kanongjutningen i Finspång 1786. Gravyr av J. F. Martin.

Referenser

Bergsten, K, E. (1946) Östergötlands bergslag, en geografisk studie. Carl Bloms Boktryckeri AB. Lund

Hed, Kerstin. (1934) Bergslag : Dikter. Norstedts.

Kugelberg, V. (1954) Fiskeby fabriks aktiebolag Skogar. Linköpings tryckeri AB. Linköping

Malmberg, A.(1963) Seklernas Finspång. Utg. av Stal-Laval Turbin AB. Finspång.